

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIKDA LAKUNALARNI TADQIQ ETISHNING ZAMONAVIY METODLARI VA YONDASHUVLARI

Xajibayeva Xosiyat Jumanazar qizi

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti magistranti

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada qiyosiy adabiyotshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri – lakunalar (matndagi bo‘shliqlar) va ularni tadqiq etishning zamonaviy metodologik asoslari ko‘rib chiqiladi. Turli madaniyat va tillar kesimida badiiy asarlarning o‘zaro qiyoslanishi jarayonida yuzaga chiqadigan milliy-madaniy tafovutlar, ularning tarjima va talqindagi o‘rni ilmiy tahlil qilingan.*

***Kalit so‘zlar:** qiyosiy adabiyotshunoslik, lakuna, milliy-madaniy o‘ziga xoslik, komparativistika, badiiy matn, lingvomadaniy bo‘shliq, zamonaviy metodlar.*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается одна из наиболее актуальных проблем сравнительного литературоведения — лакуны (пробелы в тексте) и современные методологические основы их изучения. Научно анализируются национально-культурные различия, возникающие в процессе сравнения литературных произведений разных культур и языков, их роль в переводе и интерпретации.*

***Ключевые слова:** сравнительное литературоведение, лакуна, национально-культурная идентичность, компаративизм, литературный текст, лингвистико-культурный разрыв, современные методы.*

***Annotation.** This article examines one of the most pressing problems of comparative literary studies - lacunae (gaps in the text) and modern methodological foundations for their study. The national-cultural differences that arise in the process of comparing literary works across different cultures and languages, their role in translation and interpretation are scientifically analyzed.*

***Key words:** comparative literary studies, lacuna, national-cultural identity, comparativism, literary text, linguistic-cultural gap, modern methods.*

Qiyosiy adabiyotshunoslik yoki komparativistika fani bugungi kunda madaniyatlararo muloqotning eng nozik va murakkab qirralarini tadqiq etuvchi soha sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu sohaning markaziy muammolaridan biri bo‘lgan lakunalar masalasi, nafaqat ikki til o‘rtasidagi farqlarni, balki ikki olam va ikki xil tafakkur tarzi o‘rtasidagi “bo‘shliqlar”ni o‘rganishni maqsad qiladi. Lakuna tushunchasi o‘zining lug‘aviy ma’nosiga ko‘ra bo‘shliq yoki o‘yiq degan ma’nolarni anglatib, qiyosiy adabiyotshunoslik kontekstida bir milliy adabiy muhitda mavjud bo‘lgan tushuncha, timsol, badiiy detal yoki urf-odatning boshqa bir adabiy tizimda muqobili (ekvivalenti) mavjud emasligini ifodalaydi. Zamonaviy dunyoda xalqlar o‘rtasidagi adabiy aloqalar kuchaygani sayin, aynan mana shu “topilmagan so‘zlar” va “tushunilmagan ma’nolar” qiyosiy tahlilning asosiy obyektiga aylanib bormoqda. Lakunalarni tadqiq etish jarayoni shunchaki lug‘aviy kamchiliklarni aniqlash emas,

balki asarning milliy ruhini, uning genetik ildizlarini va o'quvchi idrokidagi o'ziga xosliklarni ochib berish demakdir.

Adabiyotshunos olimlar lakunalarning tabiatini o'rganar ekanlar, ularni milliy o'zlikni belgilovchi eng kuchli vositalardan biri sifatida e'tirof etadilar. Chunki har bir badiiy asar o'zi mansub bo'lgan xalqning tarixiy xotirasi va kundalik turmush tarzi bilan sug'orilgan bo'ladi. Bir tilda oddiy va kundalik hisoblangan tushuncha boshqa til vakili uchun butunlay yot yoki tushunarsiz tuyulishi mumkin. Masalan, o'zbek adabiyotidagi "hashar", "mehmonnavozlik" yoki "mahalla" kabi tushunchalarning badiiy matndagi o'rni g'arb o'quvchisi uchun ma'lum bir ma'naviy lakunani hosil qiladi. Ushbu muammo haqida tadqiqotchi olimlar shunday fikr bildirishgan: Lakunalar – bu madaniyatlararo muloqotda "notanish" bo'lib ko'ringan elementlardir. Ularni aniqlash va klassifikatsiya qilish qiyosiy adabiyotshunoslikning qiyofasini belgilaydi [1. 42-b]. Bu iqtibosdan ko'rinadiki, lakunalar shunchaki matndagi nuqson emas, balki qiyosiy tahlil uchun boy material beruvchi ilmiy fenomen hisoblanadi. Zamonaviy metodologiyada lakunalar "subyektiv" va "obyektiv" turlarga ajratiladi. Obyektiv lakunalar til va madaniyat tizimida haqiqatdan ham muqobilning yo'qligi bilan bog'liq bo'lsa, subyektiv lakunalar o'quvchining shaxsiy tajribasi va bilim darajasi bilan belgilanadi. Komparativist olimlar uchun aynan badiiy matndagi lingvomadaniy lakunalarni to'g'ri identifikatsiya qilish eng ustuvor vazifa hisoblanadi. Matnni boshqa bir adabiy tizim bilan qiyoslaganda yuzaga keladigan ushbu bo'shliqlar tahlili asarning asl badiiy quvvatini o'lchashga imkon beradi. Badiiy matn qatlamlaridagi lakunalar haqida gap ketganda, ularning semantik chuqurligiga alohida urg'u berish lozim: Badiiy matndagi lakuna – bu shunchaki bo'sh joy emas, balki boshqa madaniyat vakili uchun "topishmoq" bo'lgan semantik tugundir [2. 15-b].

Darhaqiqat, tadqiqotchi bu "semantik tugun"ni yechish orqali ikki xalq adabiyoti o'rtasidagi yaqinlik va tafovutlarni ilmiy asoslab beradi. Hozirgi kunda lakunalarni o'rganishda nafaqat matnshunoslik, balki etnopsixologiya, sotsiologiya va kognitiv tilshunoslik metodlaridan unumli foydalanilmoqda. Lakuna – bu boshqa madaniyatning "ko'zgusi" bo'lib, unda biz o'zimizga begona bo'lgan, lekin asar mohiyatini tashkil etuvchi elementlarni ko'ramiz. Qiyosiy adabiyotshunoslikning zamonaviy yondashuvlarida lakunalar "ekzotizmlar" yoki "realislar" sifatida ham ko'rib chiqiladi. Biroq lakuna bu tushunchalardan kengroq bo'lib, u matnning nafaqat moddiy qatlamini, balki ma'naviy-estetik "suzib yuruvchi" ma'nolarini ham qamrab oladi. Maqolaning ushbu kirish va nazariy qismi lakunalarning mohiyatini anglashga xizmat qiladi. Keyingi bosqichlarda ushbu "bo'shliqlarni" to'ldirish va ularni qiyosiy tahlil metodlari orqali interpretatsiya qilish masalalariga batafsil to'xtalamiz.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida bugungi kunda “lakunalarni bartaraf etish” emas, balki ularni “kompensatsiya qilish” va “tushuntirish” strategiyalari ilgari surilmoqda. Bu esa qiyosiy adabiyotshunoslikning madaniyatlar muloqotini ta’minlashdagi gumanistik rolini yanada oshiradi.

Qiyosiy adabiyotshunoslikda lakunalarni tadqiq etishning amaliy bosqichi bevosita badiiy matnni “begona” madaniyat prizmasi orqali filtrlash va undagi nomutanosibliklarni tizimlashtirish bilan bog‘liqdir. Zamonaviy tadqiqot usullarida lakunalarni aniqlashning eng samarali yo‘llaridan biri bu kontrastiv tahlil metodidir. Bu metod yordamida tadqiqotchi ikki xil adabiy til va madaniyatning leksik-semantik maydonlarini o‘zaro solishtiradi. Mazkur jarayonda o‘zbek adabiyotidagi tasavvufiy ramzlar, milliy personajlar yoki maishiy detallar g‘arb adabiyotidagi o‘xshash tushunchalar bilan qiyoslanganda, ularning o‘rtasidagi farqli jihatlar – lakunalar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, lakunalarni o‘rganishda nafaqat yo‘q bo‘lgan elementni, balki mavjud bo‘lgan, ammo boshqacha mazmunga ega bo‘lgan “kvazilakuna”larni ham hisobga olish zarur. Bu tahliliy yondashuv badiiy asarning estetik yaxlitligini saqlab qolgan holda, uning o‘zga tillardagi interpretatsiyasini boyitishga xizmat qiladi.

Lakunalarni tadqiq etishda zamonaviy “lakunologik yondashuv” tushunchasi shakllanganki, u badiiy asardagi har qanday tushunilmagan nuqtani muayyan bir madaniyatning kodi sifatida qaraydi. Agar tadqiqotchi bu kodni to‘g‘ri o‘qiy olmasa, asarning chinakam badiiy qiymati “yo‘qolgan ma’nolar” qatlamida qolib ketadi. Shu sababli, komparativistikada lakunalarni “bartaraf etish” (eliminatsiya) va “to‘ldirish” (kompensatsiya) metodlari ustuvorlik qiladi. Bartaraf etish metodi asosan tarjima jarayonida qo‘llanilib, unda lakuna bo‘lgan so‘z tushunishga oson bo‘lgan tushuncha bilan almashtiriladi yoki izohlanadi. Kompensatsiya metodida esa, matnning bir joyida yo‘qotilgan milliy kolorit boshqa bir joyda badiiy bo‘yoqlar orqali qayta tiklanadi. Ushbu ilmiy paradigma haqida olimlar quyidagicha fikr yuritadilar: Lakunalarni kompensatsiya qilish – bu nafaqat tushunchani tushuntirish, balki o‘zga madaniyat vakili ongida o‘sha tushunchaga mos keluvchi assotsiativ maydonni yaratish san’atidir [3. 88-b].

Bu iqtibosdan ayon bo‘ladiki, zamonaviy adabiyotshunos uchun lakuna shunchaki tarjima muammosi emas, balki kognitiv psixologiya bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayondir. Masalan, o‘zbek mumtoz adabiyotidagi “bulbul” va “gul” timsollari o‘zbek kitobxonlari uchun ishqiy-irfoniy tushunchalarni uyg‘otsa, boshqa madaniyatda bu shunchaki qush va o‘simlik sifatida idrok etilishi mumkin. Mana shu joyda yuzaga keladigan semantik lakuna zamonaviy metodlar orqali “konseptual tahlil” qilinadi. Konseptual tahlil metodi lakunaning faqat so‘z darajasidagi emas,

balki butun boshli madaniy konsept darajasidagi bo'shlig'ini tadqiq etishga yo'naltirilgan. Bu yondashuv orqali tadqiqotchilar asardagi "milliy dunyo manzarasi"ni qayta tiklaydilar. Zamonaviy qiyosiy adabiyotshunoslikda yana bir muhim yondashuv – bu "antropologik lakunologiya"dir. Bunda e'tibor matndan ko'ra ko'proq muallif va o'quvchi o'rtasidagi tafakkuriy tafovutga qaratiladi. Muallif o'z asarida o'z xalqi uchun tushunarli bo'lgan ko'plab "implitis" (yashirin) ma'nolarni qoldiradi. Boshqa madaniyat vakili bo'lgan o'quvchi uchun bu yashirin ma'nolar "idrok lakunasi"ni hosil qiladi.

Zamonaviy metodologiya bunday lakunalarni ochiqlash (eksplikatsiya) uchun asarning tarixiy-madaniy kontekstini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Ilmiy adabiyotlarda bu jarayon quyidagicha tavsiflanadi: Matnni tahlil qilish jarayonida lakuna tushunchasi tadqiqotchiga "begona" matndagi noaniqliklarni tahliliy tizimga solish va ularni madaniy muloqotning asosi sifatida ko'rish imkonini beradi [4. 112-b]. Shunday qilib, lakunalarni tadqiq etishning zamonaviy metodlari o'zaro uyg'unlikda qo'llanilgandagina samarali natija beradi. Kontrastiv tahlil, konseptual yondashuv va lingvomadaniy interpretatsiya usullari birlashib, qiyosiy adabiyotshunoslikning ilmiy apparatini boyitadi. Maqolaning ushbu qismida biz lakunalarni aniqlash va ularni tahlil qilishning asosiy metodologik vositalarini ko'rib chiqdik. Bu metodlar tadqiqotchiga matnning "ko'rinmas" qatlamlariga kirib borishga va ikki xalq adabiyoti o'rtasidagi mushtaraklik hamda o'ziga xosliklarni ilmiy dalillashga yordam beradi. Navbatdagi yakuniy qismda esa lakunalarni tasniflashning yangi tendensiyalari va ularning qiyosiy adabiyotshunoslik istiqbolidagi o'rni haqida so'z yuritamiz.

Qiyosiy adabiyotshunoslikning istiqboldagi taraqqiyoti lakunalarni nafaqat "bo'shliq", balki madaniyatlararo muloqotni harakatlantiruvchi kuch sifatida qabul qilish bilan belgilanadi. Maqolaning yakuniy qismida lakunalarni tasniflashning zamonaviy tendensiyalari va ularning badiiy interpretatsiyadagi o'rni xulosalanadi. Bugungi kunda komparativist olimlar lakunalarni faqatgina milliy realiyalar darajasida emas, balki janr, syujet va kompozitsion qurilish doirasida ham tadqiq etmoqdalar. Masalan, g'arb adabiyotidagi roman janrining sharqona "qissa" yoki "doston" an'analari bilan to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan janriy lakunalar asarning strukturaviy o'ziga xosligini belgilaydi. Bunday tahlil jarayonida tadqiqotchi matnning "ichki" va "tashqi" lakunalarini farqlashi lozim bo'ladi. Tashqi lakunalar ikki madaniyat o'rtasidagi farqni ko'rsatsa, ichki lakunalar muallif uslubining tushunilmagan qirralarini ochib beradi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda lakunalarni tadqiq etishning eng muhim yo'nalishi bu madaniyatlararo hamkorlikni ta'minlashdir. Tadqiqotchilar asardagi

“notanish” so‘z yoki tushunchani tushuntirish orqali kitobxon ongida o‘zga millatning ma’naviy olamini shakllantiradilar. Lakunologiyaning asosiy maqsadi – matndagi “noma’lumlikni” ma’lumlikka aylantirishdir. Bu metod orqali bir asardagi lakuna boshqa bir asardagi o‘xshash detallar yordamida “to‘ldiriladi”. Shunday qilib, lakuna asar va kitobxon o‘rtasidagi muloqotni yanada faollashtiradi. Ushbu ilmiy yondashuvning ahamiyati haqida adabiyotshunoslikda shunday deyiladi: Lakunalarni tadqiq etish – bu qiyosiy adabiyotshunoslikning yangi ufqidir, chunki aynan bo‘shliqlar orqali biz o‘zga madaniyatning betakrorligini his etamiz [5. 144-b].

Bu fikr lakunalarning nafaqat lingvistik, balki falsafiy-estetik hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqotchi olimlar lakunalarni tahlil qilish jarayonida “evristik yondashuv”ni ham ilgari surmoqdalar. Evristik yondashuv tadqiqotchidan asar matni ortidagi yashirin ma’nolarni “kashf etish”ni talab qiladi. Bu esa o‘z navbatida qiyosiy adabiyotshunoslikning tahliliy imkoniyatlarini kengaytiradi. Badiiy asardagi har bir lakuna – bu o‘ziga xos kognitiv modeldir. Ushbu modelni to‘g‘ri tahlil qilish orqali biz nafaqat adabiy matnni, balki butun boshli milliy tafakkur tizimini o‘rganamiz. Ilmiy izlanishlarda bu masala quyidagicha izohlanadi: Lakunalar tadqiqi ikki adabiyot o‘rtasidagi chegaralarni olib tashlamaydi, balki o‘sha chegaralarning mohiyatini anglashga va ularni madaniy boylik sifatida qadrlashga o‘rgatadi [6. 202-b].

Xulosa qilib aytganda, qiyosiy adabiyotshunoslikda lakunalarni tadqiq etishning zamonaviy metodlari va yondashuvlari badiiy matnni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Kontrastiv, konseptual, kognitiv va antropologik metodlarning uyg‘unligi lakunologiyani komparativistikaning eng istiqbolli yo‘nalishiga aylantirdi. Lakuna – bu shunchaki matndagi “yo‘qlik” emas, balki madaniyatlar muloqotining eng jo‘shqin nuqtasidir. Tadqiqotchilarning vazifasi ushbu nuqtalarni aniqlash va ular orqali o‘zga madaniyatlar qalbini kitobxonga yaqinlashtirishdan iborat. Kelajakda lakunalarni kompyuter lingvistikasi va sun‘iy intellekt yordamida tadqiq etish metodlari ham rivojlanib borishi shubhasiz, bu esa qiyosiy adabiyotshunoslik oldida yangi ilmiy imkoniyatlarni ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gulyamov S.R. “Qiyosiy adabiyotshunoslik asoslari” // Toshkent: Fan nashriyoti. 2019. – 42 b.
2. Степанов Й.С. “Концептлар: Рус маданияти луғати” // Москва: Академик лойиха. – 2004. – 15-б.
3. Safarov Sh. “Kognitiv tilshunoslik” // Jizzax: Sangzor nashriyoti. – 2006. – 88 b.
4. Karimov B. “Adabiyotshunoslik metodologiyasi” // Toshkent: Muharrir nashriyoti. – 2011. – 112 b.
5. Yo‘ldoshev Q. “Yangi pedagogik tafakkur va adabiyot o‘qitishning metodik asoslari” // Toshkent: Universitet. – 2022. – 144 b.
6. Sarimsoqov B. “Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” // Toshkent: Fan. – 2007. – 202-b.